

A QUIPROQUO ÉS A QUIDPROQUO JÓKAI ÉLETÉBEN ÉS MŰVEIBEN

Jókai úgy ír a quiproquóról, úgy említi a quidproquót is, mintha minden olvasója teljesen tisztában volna a latin műszavak jelentésével és funkciójával. Egyáltalán nem magyarázza meg őket, pedig gyakran él velük mind magánéletében, mind újságírói gyakorlatában, s különösen sokszor regényeiben, elbeszéléseiben és drámáiban. Sokoldalúan és szellemesen használja fel a quiproquót és a quidproquót nevetetésre és izgalom keltésére, feszültség teremtésére egyaránt. Mert a személy- és szerepcseré, a tárgyak, tapasztalatok, ismeretek, helyzetek összecserélése olykor nevetést, máskor izgalmat okoz. Amikor Jenőy Kálmán, az *Eppur si muove* hőse összetéveszti Tóthot, a molnárt, akinek huszonöt bot jár, Tóth Máté urammal, a gazdag paraszttal, neveltségessé válik, de mikor a *Politikai divatokban* Judit jelentkezik férje helyett Komáromban, hogy Bélának ezzel a személycserével kapitulációs levelet szerezzen, akkor az olvasót izgalom tölti el: vajon sikerül-e a merész terv, amikor közben oly sok akadály is felmerül.

Valójában mind a quiproquo mind a quidproquo teljesen általános jelenség: ugyan ki nem tévesztett össze még egymáshoz megszólalásig hűen hasonlító ikreket, hasonló személyneveket vagy egyenruhákat? Egészen a társasjátékok és a népszokások egy részéig, amelyekben az válik neveltségessé, aki a személy megválasztásában téved.

Ez a valóság, a quiproquo és a quidproquo társadalmi létezése, könnyen megérteti, hogy az ilyen összecserélés, összetévesztés nagy szerepet játszik a népköltészetben, elsősorban a népmesében, a mondában, az anekdotában és a rátótiadában. Megtaláljuk az eposzban is, s különösen gyakori a vígjátékban.

Már az ókorban megmutatkozik az ilyen összecserélés kétarcúsága: hol tévedésről, hol pedig megtévesztésről szólhatunk. Plautus két vígjátéka jól szemlélteti mind a tévedést, mind a rászedést. A Menaechmi két ikertestvér összetévesztését mutatja be, s ezen annál inkább mulat a néző, mert őt a szerző már előre beavatta a titokba, ezért kineveti azt az asszonyt, aki férjének nézi a mit sem sejtő ikrek egyikét. Talán ennél is jobban mulat Shakespeare darabjában, mert *A tévedések vígjátékában* két ikerpárral történnek félreértések. Plautus másik vígjátéka, az *Amphitruo* már megtévesztést tartalmaz, itt a személycsere előre kitervelt szerelmi cselszövés: az istenek királya a férj alakjában élvezi a hűséges feleség szerelmét. Ezt a személycserét megtaláljuk Molière hasonló című darabjában is.

Jókai kitűnően ismeri ezt a kétarcúságot, műveiben gyakran bemutatja a nevetető félreértést és a meglepő félrevezetést. Egyiket elsősorban a népköltészetből és az anekdotakincsből, a másikat a valóságból és a francia romantikából meríti. A véletlen teremtette cserét inkább az epizódokban találjuk, a tervszerűen kigondolt személy- és szerepcseré olykor egész novellákra, sőt regényekre is kiterjed. A véletlen sem mindig neveltségessé jelenetet teremt, elég itt arra a névtévesztésre gondolni, amely *A köszívű ember fiaiban* lehetővé tette Jenő önféltézését. (A hatóság összetéveszti a két testvér nevét: Eugénnek küld parancsot Edmund helyett.)

A Rab Ráby első fejezetéből kitűnik, mennyire jól ismerte Jókai a quiproquo és a quidproquo természetét.

Ebben a fejezetben az úriszék ülését mutatja be, s míg az urak tanácskoznak, a szolgabíró a szomszéd szobában Fruzsinka kisasszonynak udvarol. Amikor a tanácssteremből átkiáltanak, s a szolgabíró véleményét kérik, az: „viginti solidos!” (húsz kemény botütés!) kiáltással felel.

De már erre: „Úr, hajdú, principális és kancellista kórusban röhög fel unisono.

„Mi történt?” – kérdé a szolgabíró, átlépve a törvény-tartó terembe.

Hát az történt, hogy arrul volt szó, miszerint az úriszék tagjai közt ezúttal is, mint a múlt alkalommal, negyvenkét körmöci arany osztassék-e ki rang és állás szerint, s erre kiáltá vissza a szolgabíró úr, hogy „viginti solidos”, amit a társaság összes tagjai igen jó quidproquoónak találtak, kivéve a praefectus urat, aki igen kolerikus ember lévén, egyáltalában sohasem szokott nevetni, ez esetben pedig azért nem, mert ő tudhatta legjobban, hogy a quidproquo ezúttal a quiproquóra nagyon ráillett, s az egész társaság érdemes volt rá, hogy a szolgabíró ítéletét csak intra dominium appellálja.”

Jókai mesterien különbözteti meg a kettőt: a quidproquo, tehát a szolgabíró úr tévedése (körmöci aranyak helyett a parasztok botoztatására gondolt) azért illet rá a quiproquóra, mert a parasztok helyett az urak szolgáltak rá a hús kemény botításra.

Az egyszeri felhasználás mellett Jókai jól ismeri a sorozatos, több tagból álló személy- és szerepcseré alkalmazását is. Ilyenkor valóságos tűzijátékot találunk: egy-egy novellája, mint például *A két menyegző* szinte tárháza az összecseréléseknek.

A sorozatos quiproquók és quidproquók használatában is a népköltészet lehetett a tanítója.

Szívesen emlegeti édesapja meséit, köztük Csalóka Pétert is.¹ Ebben a mesében már megtaláljuk a sorozatos cseréket, a hős hol női ruhába öltözik, hol meg ember-alakot cserél fel kecskékkal, ismét máskor két legényt megrugdal, s azok egymást gyanúsítják és összeverekednek.

Feltehetjük azt is, hogy Jókai korán megismerte a falucsúfolókat, amelyeket Rátót községről rátótiadának neveznek. Ezekben gyakori a quidproquo, ugyanis az érintett falvak népet azzal gúnyolják, hogy a nagyon ismert természeti jelenségeket, szerszámokat, iparcikkeket félreértik, összekeverik egymással. Jókai *A magyar néphumorról* előadott akadémiai értekezésében így ír a falucsúfólorátótiadáról:²

„Legrégibb kezdeményei mindenesetre a néphumornak azon gúnyadomák, mik egy-egy veszetthírű falura költettek. A németeknél a schildaiaik, a kalenbürgerek azok, kikre minden megtörténhetetlen ostobaságot ráfogtak, tehát a polgári osztály; nálunk e helyett a közrendűek osztottak a kölcsönös tréfákban; Rátót, Csökmő, Oláhfalu, Göcsej, Lédec, Kóka stb. hirhedettek a puskával furulyázás, a ketyegő fene, a kihúzott sárkány, a borsóra tett templom, a közös mente, Samu nadrága, a megsütött szőlő s a fatális lencse történeteiről, a miket igen régen hosszú verse foglalva lehet hallani.”

Ezeknek az ostobaságoknak egy része quidproquo, ilyen mindjárt a puskával furulyázás, lám, a rátótiak nem ismerik a puskát, s ezért a furulyával tévesztik össze.

De nemcsak költött cserékkel, tévedésekkel találkozik Jókai ifjúkorában, hanem valódi élményekkel is. Mint kecskeméti diák egyik diáktársától akar franciául tanulni, ő persze már tud egy kissé, hiszen Pápan már foglalkozott francia szerzők műveivel. Így aztán hamar rájön a derék teológus tévedésére:³ „Azon kezdte, hogy mindenekelőtt szerezzé meg mindenki a könyvárusnál „Poche úr” francia dikcionáriumát.

– Amire én azt mondtam neki:

– Arra mifelénk úgy hívják a Dictionnaire de poche-t, hogy zsebszótár.”

A derék teológus tulajdonnévnek nézte a poche szót, ami franciául egyszerűen zsebet jelent.

A quiproquóhoz vezet el egy másik kecskeméti diák-émlék: Jókai egyik iskolatársa, Gaál Józsi lány szerepeket játszott: „... gyönyörű szép kisasszony volt; egy katonatiszt majd megbolondult érte, el akarta venni”.⁴

Váli Mari emlékezeiből tudjuk, hogy Jókai a társaság lelke volt Komáromban, s a társasjátékok rendezésében senki sem múlhatta őt fölül. Ezek a társasjátékok bizonyosan sok szállal fűződtek mind a quiproquóhoz, mind a quidproquóhoz, de nem ismerjük őket eléggé, hogy a kapcsolatokat megmutathassuk. Mégis feltűnik „Móric bátyám” mint színpadi sűgő, amikor quidproquót produkál. Ugyanis Kovács Pál színdarabjában ez a színi utasítás: „megölelik egymást tüzzel”. Úgy látszik, ez is beleszámított a szövegbe, mert Váli Mari így folytatja a történetet:⁵

¹ A Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás története, NK C, 124; Bp. 1911. JKK Cikksbesz V., Bp. 1968. 351.

² *A magyar néphumorról*. JKK Cikksbesz V., Bp. 1968. 345.

³ *Az én életem regénye, Jókai Mór hátrahagyott művei* (a továbbiakban: Hhm) V., Bp. 1912. 172.

⁴ *Az én életem regénye*, Hhm V. 174.; Bp. 1912.

⁵ VÁLI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról*. Bp. 1955. 16.

„Miután a szép Etelka volt az egyik, kinek ez az utasítás szólt volna, úgy igazította el a dolgot az én kis Móric bátyám, hogy azt súgta (ő volt a sugó) jól és érthető hangon: »Megöleli egymást a tűzhely.«
Lett óriási kacaj!”

Ugyanebben a visszaemlékezésben olvasunk Petőfi komáromi látogatásáról. A látogató akkor félreérti a kiskutya nevét: a Lakór nevet Petőfi francia elnevezésnek gondolja, s azt bizonygatja, hogy a coeur szó hímnemű, tehát le jár elébe. Csakhogy kiderül: a kiskutya a lak őre, tehát jó magyar nevet visel, s ezt a költő elismeréssel veszi tudomásul.⁶

Petőfi nemcsak irodalmi felfogásával, világnézetével hatott barátjára, bizonyára befolyásolta Jókait gyakori szerepcseréjével is. Mint hivatásos színész természetesen cserélte a szerepeket, de hiszen több álnéven lépett fel, sőt, rejtőzve akarja megtudni az irodalom nagyjainak róla alkotott véleményét. Ahogy Fekete Sándor írja a költő életrajzában:⁷

„Szeret regényes álarcot viselni környezete megtévesztésére – Vörösmartyt Pönögeiként faggatja Petőfiről, Bajzát írásban Andor diák néven akarja próbára tenni, szüntelenül cserélgeti az álneveket...”

Jókai erről többet tudhatott, mint az utókor, mert Pápán együtt diákoskodott Petőfivel, Kecskeméten első színműve, *A zsidó fiú* lemásolását bízta rá, majd Pesten Petőfiéknél lakott. Barátságuk szoros volt: amíg tartott, nem őriztek titkot egymás előtt.

1848/49-ben mint újságíró olyan quiproquókkal találkozik, amelyeket az élet teremt. Ezeknél olykor nehéz eldönteni, vajon személy- vagy névcseréről van-e szó, mert a hatóság tévedéseiről esik szó, mindenesetre közel állnak ahhoz a névtévesztéshez, amelyet *A kőszívű ember fiai* c. regényből olyan jól ismerünk.

Az első névtévesztés: „A bécsi Charivari szerkesztője, Engländer Samu helyett Engländer Ármin kereskedőt találtak el fogni s egy kicsinyt meg is tapogatták.

Hogy fognak ezek majd boszankodni, gondolhatta magában a kereskedő, ha meg tudják: hogy nem az igazít verték meg.”⁸

A második személytévesztés: „Báró Bánfi Pált – a kedves Bánfi Pált egy este szépen ki húzzák az ágyból, nyakon csípi, becsukják egy hideg kalodába, ott hagyják dideregni, nem adnak neki sem enni, sem inni, és ugyancsak fenyegetik az akasztófával.

Azt hitték: hogy a mi collégánkat Pálfi Albertet fogták el benne.

A quiproquo rosszul üthetett volna ki, dacára az irgalmatlan dissimilitudonak.”⁹

A quiproquo említi Jókai a Percutitur catulus ut sentiat leo (ütik a kutyát, hadd érezze az oroszlán) című cikkében is. Ebben arról ír, hogy a kormány az újságokat szidja, amiért beleszólnak a hadviselésbe. Ez a vád – Jókai szerint – őt nem érheti, annál inkább a Hivatalos Közönyt. Cikkét ezzel zárja: „Különben ezen kis qui pro quo kormányunk iránti hangulatunkon legkevesebbet sem változtat.”¹⁰

Jókai mestere a nyelvi játéknak, a nyelvtudás hiányából eredő félreértés bemutatásának. Erre csak néhány példát idézhetünk az újságírásból. Az újság mindenféle, Charivari rovatában olvassuk:¹¹

A német szálláscsináló így beszél 1849-ben:

– Minten matyár emper ety emper.

– Minten nemett emper, ety malac.

(Úgy értette a Hanzi, hogy minden magyar emberhez kell egy németet szállásolni, s minden németnek dukál egy malac.)

A Pesti Esti Lapokban arról számol be, hogy Horton egy öregasszonyhoz vasanémetek szállnak. Éjjel felébred az öregasszony, megszomjazott, s keresi a korsót. „Was Kossuth, Kossuth! ordítja a német had s ki meztláb, ki hajadon fővel ugrik ki a szobából.” Úgy vannak vele, mint Döbrögi a Ludassal, aki még a ludí magistert is elkergette.¹²

⁶ VÁLI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról*. Bp. 1955. 26.

⁷ FEKETE Sándor, *Petőfi Sándor életrajza* I. A költő gyermek- és ifjúkora. Bp. 1973. 306.

⁸ *Charivari*, JKK Cikkbesz II. Bp. 1967. 416.

⁹ *Legújabb hiteles hírek Budapestről és környékéről*. JKK Cikkbesz III. Bp. 1980. 50.

¹⁰ *Percutitur catulus ut sentiat leo*, JKK Cikkbesz III. Bp. 1980. 111.

¹¹ *Charivari*, JKK Cikkbesz III. Bp. 1980. 98.

¹² *Hivatalos rovat*, JKK Cikkbesz III. Bp. 1980. 289.

Olykor életet ment a quiproquo, mint az alábbi példa bizonyítja: Egy derék szekeresszaga vállalja a menekülő honvéd megmentését. Szekerében gyékénybe takarja, úgy akarja átlopni az őrsegen. De a határőrök megkérdik tőle, mi van a gyékényben?

„Hát persze – szól lélekjelenléttel a pór – Kossuth van benne maga.” Ezen aztán mindenki jót nevet.¹³

A szabadságharc bukása után Jókainak is bujdosnia kell, ekkor maga is kénytelen megismerni a quiproquo és a quidproquo kényszerű felhasználását. Gyakran és sokféleképpen ír bujdosásáról, álöltözetről, álnevéről, a hamis menedéklevél megszerzéséről. Az *Egy bujdosó naplója* című írásában ezt olvassuk: „Útitársaimmal együtt csikósoknak voltunk maszkírozva. Kerek, karimás kalap, borjúszájú üng, bő gatyka, korcán lelógó cifra dohányzacskó – s kohával volt a viseletünk.”¹⁴

Egyik társáról, Rákóczy Jánosról írja: „... vett szekeret, lovat, maga fölöltözött kocsisnak, engem felvett utasnak, keresztülhajtott vakmerően az egész szemközti jövő táboron...”¹⁵ (De Rákóczy nem éri be ezzel, egy grófhhoz parádés kocsisnak szegődik el, s mikor a grófot és annak sógorát kocsikáztatja, hallja ám, hogy az uraknak nem jut eszébe XIV. Lajos pénzügyminiszterének neve. Nem állhatja meg, visszafordul, és azt mondja: „Colbert.” – A gróf azonnal felmondott a tudós kocsisnak.¹⁶)

Amikor Jókai Tardonán rejtőzik, álneven él: felesége öccsének, Benke Albertnek a nevét viseli. Ennél is érdekesebb a levelezés: három „édes Jucikám” megszólítású levélről állapította meg a kutatás, hogy Laborfalvi Róza írta Jókainak.¹⁷ Amikor a hamis névre kiállított menedéklevél már a birtokukban volt, Rácz Endrétől, a paptól kaptak írást arról, hogy Kovács János a községben becsületesen szolgált.¹⁸

Az elnyomatás éve alatt Jókai bolondsipkát viselt, nemcsak írásai voltak két- és többértelműek, hanem a szerző is gyakran változtatta alakját. Először Sajó néven írt, majd az Üstökös című élclapban megteremtette Kakas Márton és a Politikus csizmadia alakját, az ő nevükben szólalt meg. Nagyszámú quiproquóját és quidproquóját nem sorolhatjuk fel, nem is elemezhetjük, mindössze egyik visszaemlékezését idézzük erről *A szökevény* című írásával kapcsolatban.

Ennek kéziratából pépet zúzatott a cenzúra. Az író elővette és átdolgozta. Ez az átdolgozás a magyar szabadságharcot spanyol környezetben mutatja be: a hely- és személyneveket megváltoztatja.

„1848-ból 1808-at, Budapestből Madridot, Buda várból Buen Retirót, István nádorból Infantado herceget, március 15-ből március 18-át, V. Ferdinánd királyból „El rei Hernandot”, Metternichből Don Godoyt... (csináltam). Így lett belőlem spanyol író.”¹⁹

Az újságíró Jókait erősen foglalkoztatja az incognito szereplés is. 1859-ben ír egy feledékenységre ment történetről: 1831-ben gróf Arenenberg néven Pesten járt Napóleonnal, aki nemsokára a franciák császára lesz. Nálunk mint a billiárd bajnoka mutatkozik be.²⁰

Az egykori vasúttársaság névtévesztését humoros formában teszi szóvá: a feleségének címzett küldeményről ilyen elismervényt kapott: Herrn Jakob Mernée. Mármost hogy bizonyítsa be, hogy az a Morné Jakab az ő felesége?²¹

Jókai életének szoros tartozéka a quiproquo, megfelel játékos hajlamának, humoros felfogásának. Kedves szerepjátszását unokahúga, Jókay Jolán őrizte meg, amikor elbeszélte, mi történik, ha olyasvalaki csönget be hozzájuk, aki nem ismeri meg a költőt, s csak valamiféle családtagnak tekintti:

- „Itthon van-e Jókai úr?
- Nincs itthon.
- Hát hol van?
- Elutazott.

¹³ *Emléksorok. Napló 1848–49-ből.* Bp. 1980. 128. (Tények és tanúk)

¹⁴ *Csataképek a magyar szabadságharcból,* NK 10. Bp. 1905. 209.

¹⁵ *Utóhang,* JKK Cikksbesz. II. Bp. 1967. 482.

¹⁶ *A tengerszemű hölgy,* JKK Reg. 55. Bp. 1972. 108.

¹⁷ *Jókai Mór Levelezése I.* (1853–1859). JKK Bp. 1971. 332.

¹⁸ *Jókai és Laborfalvi Róza, Hegedűs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai.* Bp. 1927. 65.

¹⁹ *Árnyképek,* NK XIV. Bp. 1905. 159.

²⁰ *Egy feledésbe ment történet,* JKK Cikksbesz. V. Bp. 1968. 294.

²¹ *Lirum-lárum* JKK Cikksbesz. V. Bp. 1968. 193.

– És mikor jön haza?
– Azzal nem szolgálhatok.
– Ugyan kérem, megbízhatok önben? Régen lakik a családnál?
– Elég régen és eléggé bízna bennem.
– Úgy kérem, legyen szíves megmondani, hogy N. N. volt itt, nagyon szeretett volna Jókaival beszélni valami fontos ügyben.

Azzal szépen bezárta bátyám az ajtót és jól mulatott, hogy őt nem ismerték fel.

– Most az egyszer én fogtam ki rajtuk.^{2 2}

Ifjú- és férfikorában Jókai másokon mulatott, azokon, akik a quiproquo vagy a quidproquo csapdájába estek. Amikor megöregedett, maga is áldozatul esett, legalábbis ezt látszik bizonyítani az anekdota, melyet Szabó László közöl róla.

Jókai a képviselőház folyosóján hallja, hogy Bauszern nevű képviselőtársa hosszú beszédet mondott. Éppen szembe jön vele a folyosón az egyik képviselő, akit ő Bauszernnek néz. Gratulál neki a szép beszédhez, mire a képviselő hidegen azt mondja:

– Én báró A. vagyok.

Jókai rossz szemével magyarázza a félreértést, átmege a másik folyosóra, ott meg az igazi Bauszern jelenik meg előtte:

– „Képzeld csak – szólt hozzá nevetve – az imént annak az ostoba A.-nak gratuláltam helyetted!

A „vélt” Bauszern azonban jéghidegen viszonzá:

– Még mindig báró A. vagyok.^{2 3}

A személyes élmények, a népköltészet és a romantika hatására Jókai életművében sajátos és igen nagy szerep jut a quiproquónak és a quidproquónak.

Azért sajátos, mert eltér a szokásostól. Általában ugyanis a quiproquót olyan tévedésnek tartják, amely alakok hasonlóságán múlik. Így áll ez nemcsak Plautus és Shakespeare vígjátékaiban, hanem az epikában is, elég itt *A koldus és királyfi* idéznünk.

Jókai az effajta quiproquót kerüli, alig él vele, sőt színi kritikájában bírálja is. Ahogy Kakas Márton írja:

„Megtörténik, hogy egy férj azt hiszi, miszerint a fiatal ember a feleségének udvarol, pedig az ugyan akkor egy más jelen nem levő nőszemélynek vallott szerelmet, a mi az életben ugyan ritkán, de a színpadon annál gyakrabban megtörténik; (a nyolc előadott vígjátékban négyszer); az öreg úr egy házi asszonyságot szobaleánynak néz; ezeknél fogva neveztetik a darab *Apró félreértéseknek*.^{2 4}

Hogy mennyire kerüli Jókai az alakok hasonlóságán múló quiproquót, az leginkább *A kis-királyokból* tűnik ki, ahol a Tanussy testvérekről elmondja, hogy „a csodáig” hasonlítanak egymáshoz, de ezt a hasonlóságot az író sohasem használja fel, nem él vele.

A véletlen okozta, alakok, nevek hasonlóságán alapuló quiproquonak Jókai két fajtáját ismeri, az első tréfás jellegű: kinevetjük azt, aki két embert, dolgot, intézményt összecserél. Ez a tréfás quiproquo gyakran a nép adomájából ered, ezt Jókai mint forrást s főleg mint mintát sokszor felhasználja. A *magyar nép élce szép hegedűszóban*, a népi hagyományoknak ez a gyűjteménye, mesét, rátótiádát, anekdotát (nagy emberről szóló rövid jellemző történetet) és adomát (egy-egy nemzeti-séget, társadalmi réteget jellemző mulatságos históriát) gazdagon tartalmaz. A gyűjtemény a nép hagyományát tartalmazza ugyan, de Jókai fogalmazásában, ezért az ő művének tekinthetjük.

A gyűjteményben sok olyan történetet találunk, amelyben tévedésből létrejött quiproquo okozza a nevetést, gyakran ez éppen a csattanó. Így például a *Nem nekem kell* című történetében:

A parasztfiú fogfájás elleni szert kért a patikustól. Az szó nélkül elővesz egy üveget, és megszagoltatja vele. A fiú elszédül az üvegből áradó szag miatt:

– „No, ugye, hogy nem fáj már a foga?

– Jaj, hiszen nem az én fogam fáj, hanem az apámé, annak kértem az orvosságot.”^{2 5}

Ide tartozik az *Éjjeli fogás*, *A keresztvetés* és az *Elnézés* is. Mindegyikben az összetévesztés a humor forrása.

^{2 2} Jókai és Laborfalvi Róza, *Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Bp. 1927. 154–155.

^{2 3} SZABÓ László, *Jókai élete és művei, Jókai és Bauszern*. Bp. 1904. 350–351.

^{2 4} Kakas Márton *a színházban*, JKK Cikkesz IV. Bp. 1968. 264.

^{2 5} *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 168.

Ismerős rátótiáda: a falu szabóját halálra ítélik. A jó rátótiák azt javasolják, hogy inkább a két kovács közül húzzák fel az egyiket, mert szabójuk csak egy van. Ehhez illeszkedik Jókai regényének epizódja: *A kiskirályokban* Sára asszony a fiát szeretné hazavinni, őt követeli a kántoron, akinek az énekkarában szerepel. A kántor erre így felel:

„Nincs több ennél az egy áltistámnál... Ha a diskantból akarna a tekintetes asszony egyet elvinni, abból van három, azt adhatok; de az altust nem adhatom.”²⁶

A népies quiproquók közé tartozik Kordé uram esete is, ő részegen átnyalábolja a nagy kuvasz nyakát, összeviszsa csókolgatja a kutyát, s ezt mondja neki: „kedves barátom, régi kenyeres társam, be régen nem láttalak, ismerse-e még, édes hajdani iskolatársam?”²⁷

Az adomák világa elevenedik meg a *Kedves atyafiak*ban. Itt számos összetévesztéssel találkozunk, legérdekesebb közülük, amelyet maga az író is quiproquónak nevez:

„Sándor valami átelleni lábacskához érve, azt elkezdé koronkint nyomogatni, azt hívén, hogy az Linka lábacskája. Hanem az a Károly lába volt, ki el lévén merülve valami mulatságos beszélgetésbe szomszédnéjával, engedé lábával történni ezt a gyöngéd quiproquót.”²⁸

Az *elátkozott család* és *A barátfalvi lévita* alapvető motívuma a személycsere, ez azonban szánédkos. De találunk itt tévedésből eredő quiproquót is: Kadarkuthy Viktor báró a vicispánt hajdúnak nézi, s aszerint bánik vele. Utána alig győzi bocsánatkéréssel, amiért megsértette a megye első emberét.²⁹

Ez még csak hagyján! De hogy járt az a szakács, akit Franciaországból hozottt el a nagykövet, s átengedte De Bruce kormányzónak! Az bizony száz botütést szenvedett el, mert a kormányzó nem képzelhette, hogy annyi idő alatt megjött a francia szakács, és a régi szakácsnak járó büntetést mérte ki rá.³⁰

A tévedés okozta quiproquo a nagyregényekben mint mulatságos epizód szerepel.

Ilyen epizódot találunk az *Eppur si muove*-ban is: Jenőy Kálmán mint ügyvédbojtár kétszer is téved: Tóth Máté uramat csuktatja fáskamrába Tóth Mátyás helyett, Decséry gróftot pedig koldusnak nézi. Így aztán nem csoda, hogy: „Öexcellenciája nem győzte tarka zsebkendőjével törölgetni a szemét, oly pompás derűtségben tartá az a tréfás quiproquo, amibe Tóth Máté uram Kálmán félreértése folytán került.”³¹

Jókainak annyira tetszik ez a quiproquo, hogy a második kötetben újra megemlíti, amikor a szentkeresztzi puszta eladásáról szól.

Olykor az ilyen tréfás quiproquo a foglalkozás, mesterség, hivatás eltévesztéséből áll. Garánvölgyi Ádám baromorvosnak nézi doktor Grisákot, az angol miss pedig rendőrbiztosnak Illavayt, aki „megbosszankodott a quiproquo miatt”.³² *A fekete vér* egyik hőse, Barkó Pali, nem tudja két fiát egymástól megkülönböztetni, „olyan egyforma feketerígó mind a kettő”. Csak azt tudja, melyik a prímás, s melyik a kontrás, de ahogy a gyerek megállapítja, az is rosszul.³³

A kezdőbetűkre is vigyázni kell! Az önéletrajzi részletekben gazdag *A tengerszemű hölgy*ben az író Erzsike hízmésén J betűt lát, s ezt jó jelnek tekinti. Csak később jön rá, hogy riválisa nem Muki, hanem becsületes nevén János. „Rettenetes drámai fordulat! Hogy most egyszerre Muki lett az okos ember, és én lettem az ostoba!”³⁴

Jókai quiproquónak tekinti azt az esetet is, amikor valaki nem ismeri fel azt, akit nagyon is kellene ismernie. Így jár Vilmos, aki hét hónapja dolgozik egy hivatalban, de még nem ismeri az aligazgatót, a főnökét. Amikor végre találkoznak, nagyon megőrül az ismeretségnél. Az egészet „véletlen szerencsének” tartja, majd a kollégáknak nevetve beszéli el „azt a mulatságos quiproquót, ami köztük történt”.³⁵

²⁶ *A kiskirályok* II. JKK Reg. 49. Bp. 1968. 52.

²⁷ *Szomorú napok*, NK XVIII. Bp. 1905. 43.

²⁸ *Kedves atyafiak*, in *Népvilág*, NK XVI. Bp. 1905. 68.

²⁹ *A barátfalvi lévita*, JKK Reg. 63. Bp. 1969. 16.

³⁰ *A hachée-fachée*, in *Észak honából*, NK XXXIV. Bp. 1907. 363.

³¹ *Eppur si muove És mégis mozog a föld*, I. JKK Reg. 22. Bp. 1965. 188.

³² *Akik kétszer halnak meg*, I. JKK Reg. 39. Bp. 1966. 243.

³³ *A fekete vér*, JKK Reg. 58. Bp. 1969. 58.

³⁴ *A tengerszemű hölgy*, JKK Reg. 55. Bp. 1972. 59.

³⁵ *Kit tetszik keresni?* in *Megtörtént regék*, NK LXI. Bp. 1906. 80.

Veszedelemes a quiproquo, különösen a királyi udvarban, ezért aztán Sente uram megmutatja Ulászló király arcképét, hogy majd mikor a kihallgatási terembe kerül, nehogy a címeres heroldddal tévessze össze György fráter a király személyét.³⁶

A személy- és névtévesztés olykor komoly, sőt tragikus következménnyel jár. A qui- és quidproquo korántsem humoros kifejezőeszköz, nagy szerepet játszik a romantikus meseszöveg egészében. A tévedés ilyenkor nem nevetséges, hanem olykor végzetes. Ezt a szót használja maga Jókai is, amikor *A lélekidomár* második fejezetét így címezi meg: „A végzetes személycseré.” Itt a miniszter tévedéséről van szó: összetéveszti a politikai bűnöst a rablóval, s Rózsa Sándort bocsátja szabadon, akit később Lándory és beosztottjai kerítenek kézre.

A *Dózsa György* című drámában Barnabás Lórát akarja megölni, de a sötétben helyette Rózsát gyilkolja meg: „Megöltém őt, ki földi angyalom volt.”³⁷

A tévedésből eredő névcseré leghíresebb példáját *A köszívű ember fiaiból* ismerjük. Az Ödön nevet hibásan fordították le németül Eugen-ra, s ez lehetővé tette, hogy Jenő feláldozza magát bátyja helyett. Ahogy Baradlayné mondja a regényben: „Végzetes névcseré történt. Jenő sietett Ödön helyett megjelenni, s bátyja családjáért ő áldozta fel magát – legkedvesebb fiam!”³⁸

A quiproquo elvezet a romantikus én problémájához is. Jókai nemegyszer felveti a kérdést: ki vagyok én tulajdonképpen? Melyik énem az igazi? Azt teljesítettem-e, ami valódi hivatásom volt? Mindezt elsősorban válságos korszakaiban veti fel, ezek közül is legmeggrázóbb az a vallomása, amelyet felesége halála után ír.

Az *Utazás egy sírdomb körül* sajátos lelki hasadásról szól: Jókait egyfelől munkája köti le, ekkor ír Benyovszky Mórictól, másfelől beteg feleségét ápolja, gondolja. Úgy érzi, mintha teste és lelke elszakadt volna egymástól, s nagy erőfeszítéssel a lélek győzelmét akarja kivívni. Ez sikerül is, újra megtalálja műzsáját, ismét tud írni. Közben azonban lelki válságon megy át, énje kettéhasad, ahogy maga írja: „Futottam önmagam elől. „Ő” üldözött: az „Én.”³⁹ Ahogy neki magának, hőseinek is több énje van, rendszerint egy jobbik és egy rosszabb én. Ez alterego formájában is megjelenhet, tehát egy személy két alakban, de lehet olyan személyiség is, akit a szereplő mintegy önmagának tekint. Mindez szorosan összefügg a quiproquóval: itt is személytévesztésről van szó, erősen szubjektív formában.

Jókai az én megváltozását, kicserélődését látja abban is, ha valaki hivatását felcseréli, „új életet kezd”. Neki magának is nemegyszer eszébe jut: másképpen kellett volna élni, talán mint festő többre vihette volna, de lehet, hogy boldogabb lenne, ha egyszerű ember módjára él. Ahogy *A tengerszemű hölgyben* írja: „Manapság egy egész utcám van szülővárosomban, amelyet nevről kereszteltek el; nem jobb volna-e, ha ahelyett egy gunyhóm lenne ottan?”

Sic fata tulere!

Nem! Én akartam így!”⁴⁰

Hősei is úgy látják: megvan bennük a képesség arra, hogy jó, de éppen úgy arra is, hogy rossz útra térjenek. Egész személyiségük aszerint alakul, hogy a jó vagy a rosszabbik én győzedelmeskedik-e fölöttük. Bányaváry így elmélkedik erről:

„Tudnivaló, hogy minden ember két emberből áll: egy jó emberből meg egy rossz emberből. Ez a kettő küzd egymással: hol az egyik van fölül, hol a másik. Az a kérdés csak, hogy az utolsó fordulónál a jó ember maradjon fölül.”⁴¹

A tengerszemű hölgy egész jövő életsorsát elmondja a költőnek, amikor így beszél:

„Belőlem csinálhat valaki ördögöt, ha mindjárt templomot épít is számomra s odatesz oltárkép helyett és imádkozni jár hozzám. De tehet angyallá, akit igazán szeretek. S én tudnék boldog lenni akárhol: a pásztor gunyhójában, a vándorkomédiás ponyvasátorában, a katona bivouac tűzénél, az iskola-mester vedlett falú vályogviskójában, és álmodnám az üdvösségről a számaágyon!”⁴²

³⁶ *Fráter György*, I. JKK Reg. 60. Bp. 1972. 15.

³⁷ *Dózsa György*, JKK Drámák I. Bp. 1972. 574.

³⁸ *A köszívű ember fia*, II. JKK Reg. 28. Bp. 1964. 306.

³⁹ *Utazás egy sírdomb körül*, NK XCV. Bp. 1907. 171.

⁴⁰ *A tengerszemű hölgy*, JKK Reg. 55. Bp. 1972. 33.

⁴¹ *Eppur si muove És mégis mozog a föld*, II. JKK Reg. 23. Bp. 1972. 273.

⁴² *A tengerszemű hölgy*, JKK Reg. 55. Bp. 1972. 31.

A „jobbik én” kelti fel a főurak irigységét, Fráter György ugyanis a királynak nem alteregója, annál több: melior egója.⁴³

Ez a „jobbik én” már nem egy személy kettőssége, hanem egy másik személyiség, a lélek jobb fele.

Ilyen jobbik én a *Szeretve mind a vérpadi*ban Ocskay Sándor, László öccse, akit ő maga alteregójának nevez. Amikor Ocskay László a csataterén megpillantja, önmagát látja megjelenni:

„Ugyanazon arc, az a tekintet, a büszke fejhordozás, a fenyegető nevetés, még ahogy a kardcsapásokat osztogatja is, villámsebessen, kacagva, az ellenséget kérkedő tekintetével megbénítva: maga Ocskay! Így szokta az ember magamagát látni álmában.”⁴⁴

De nemcsak a csatajelenet, nemcsak a feltörő indulat, öröm, bánat vagy szerelem okozza ezt a kilépést az énből, időnként ráun az ember a hivatalos énjére, s más akar lenni, mint ami. Ezt ábrázolja Jókai *A lélekidomár*ban Godiva megparancsolja vendégeinek, hagyják otthon hivatalos énjüket, s csak a kedvesebbik ént hozzák be a szalonba. Senkinek se szabad ezen a helyen a saját mesterségéről beszélni. Maga Lándory, a lélekidomár szívesen számolja az ujjain a verslábakat, csakhogy hivatalos énjétől megszabaduljon. Majd mint léleklátó, Godiva kérésére megmutatja a róla készített jellemrajzot, amely a „láthatatlan én” bűvtükre.⁴⁵

Közel áll a quiproquohoz az a lélekcserélés is, amit *A hirhedett kalandor* vagy az *Egy ember, aki mindent tud* tartalmaz, sőt, *A köszívű ember fia*inak újrakezdett élete is.

A kettős élet, a démonnal küzdő jobb génusz, a leigázott démon Jókai számos más írásában is megjelenik, elég itt például idéznünk a *Névtelen vár* hősnőjének vívódását, vajon Katalin legyen-e, vagy maradjon meg Thémire-nek, vagy *A fekete vér* Arankájának panaszát, amiért lelkében a rossz ördög győzött, s ehhez még Tiborcz grófot, a *Párbaj Istennel* hőst, aki egy örült démont tart vissza önmagában, vas kézzel leszorítva. Ezeket a példákat lehetne szaporítani, mind azt bizonyítják, hogy Jókai romantikus felfogásában sajátos dualizmus uralkodik, s ez olyan illúziót kelt, mintha az egyén kettéválhatna, s génusz vagy démona irányításával a jó, vagy pedig a rossz utat választhatná.

Jókai azt a qui- és quidproquo-t használja fel műveiben legszívesebben, s persze leggyakrabban is, amelyet valaki eltervezett, kigondolt. Ez egészen természetes, mert akár a népies, akár a romantikus meseszövegsnek éppen megfelel, az előre eltervezett quiproquo egy hosszú hadjárat főmotívuma is lehet. A legegyszerűbb személy- és szerepcserétől kezdve a legbonyolultabb, sokszor tömeges quiproquoig olyanokkal is találkozunk, amelyek egy-egy regény vagy dráma egész bonyodalmat tartalmaznak, sőt a végkifejletet, mint csattanót is quiproquo szolgáltatja. Elég ebből a szempontból *Az arany embert* idéznünk: a regény Timár Mihály kettős életét mutatja be, s végül Krisztyán Tódort helyette temetik el nagy ünnepélyességgel.

Az előre eltervezett qui- és quidproquo-k nagy tömegét egy cikkben semmiképpen sem mutathatjuk be, ezeket összeállítani és elemezni későbbi kutatás feladata, itt mindössze néhány típus ismertetésére és ezekhez példák bemutatására kell szorítkoznunk. Először az egyes eseteket tárgyaljuk, majd a qui- és quidproquo sorozatos használatára mutatunk rá, végül vázlatosan ismertetjük azokat a műveket, amelyekben az alapkonfliktust ezeknek segítségével fejezi ki a szerző.

A quiproquo első csoportja nem személy, hanem szerepcserét tartalmaz. A szereplő személyek nem cserélődnek ki mással, mégis megváltoznak, mégpedig rendszerint ellenkezőjére addig megismert jelleműeknek. Nagyszerű eszköze ez a meglepetést és ellentétet annyira kedvelő romantikának.

A szerep megváltoztatása általában szándékos, a szereplő elgondolásától, tervétől függ. De Jókai nemcsak szándékos szerepcserét ismer: elég itt idéznünk az olasz kalauz figuráját, aki Manassé borralalója következtében egészen más alakot ölt.⁴⁶

„Még a kalauz is szerepet cserélt egyszerre, s az automatából érző szívű ember lett, ki a hölgyek számára frissítőül narancsot hozott . . .”

A szándékos szerepcserét Jókai már gyermekkorában megismerte, hozzásegítette ehhez a már említett *Csalóka Péter* című népmese, de emellett számos Mátyás királyról mondott anekdota is. Maga

⁴³ Fráter György, II. JKK Reg. 61. Bp. 1972. 109.

⁴⁴ *Szeretve mind a vérpadi*, I. JKK Reg. 41. Bp. 1965. 164.

⁴⁵ *A lélekidomár*, JKK Reg. 51. Bp. 1967. 34–35.

⁴⁶ *Egy az Isten*, JKK Reg. 69. Bp. 1970. 10–11.

is közli a szekeres tót áruhájában menekülő király történetét, akinek az orra feltűnik ugyan a kapuőrnek, de csak nevet a gondolon, hogy ez a tót lehetne a nagy király, jót húz a hátára, azzal elbocsátja.⁴⁷ Később a gyűjtött anekdotákban talált számos példát a szerepcserére, s ezek között olyanokra is, amelyek ismert szereplőkről szóltak. Egyik elbeszéléskötetében adta elő Sándor Móric történetét. A jeles lovas Metternichet tréfálta meg: drótostótnak öltözött, s úgy evett-ivott végig egy drága ebédet a legelőkelőbb bécsi vendéglőben. Amikor címeres bugyellárisából fizet, a pincér is megelégedi, hívja a rendőrt, a grófort letartóztatják. Így nyeri meg a fogadást: Metternich rendőrsége letartóztatta, pedig semmiféle vétséget nem követett el.⁴⁸

Az áruhás szerepcsere különösen gyakori a címekben, *A murányi hölgyben* Borongó várkapitány cselédruhában megy át Wesselényi táborába, *Az aradi hős nőkben* Forrai alispán cigánynak álcázva jön be a várba, a *Szép Mikhálban* Bálint hajcsárnak öltözik.

De a nagyregények egyik legfőbb tartozéka is éppen az álöltöztes szerepcsere. Különösen az 1848-as emlékek játszanak itt fontos szerepet, ekkor Jókai is álöltözetben menekült, s a *Politikai divatokban* így általánosította az áruhás szerepcserét:

„Emlékeztek még arra a szomorú divatra? Mikor az ember darócruhát öltött, nem olyat, mint aminőt most viselni divat, selyem utánzatát az abaposztónak, hanem valódik, igazi kocsis ruhát, zsír szagút, fontos talpút és a – megfelelő szolgálatot is hozzá. A tudós, a dandy, a hős lovakat vakart.”⁴⁹

A regény hőse kertésznek áll, de Szerafine leleplezi: „rosszul van álcázva”. Később Béla a színházi szolga szerepében lép fel, s így jut be Judithoz.

Az *Egy az Isten* is gazdag álöltöztes quiproquóban. Amikor Gábor úr a pincérnek csönget, egy nemzetőr rohan be hozzá kardosan, s jelenti, hogy ő a pincér. Ugyanez ismétlődik, amikor a maitre d'hotel hívja, az meg mint nemzetőrkapitány lép be. Itt találjuk az álarcosbált is: negyven álarcos jön el, ezeknek Blanka tudhatja a titkát, de az övét senki sem fogja ismerni. A szép Cythere mindenkinek a titkát tudja, mert vele az udvarmester közli az érkezők jelmezét, de Blankával az udvarmesternek nincs találkozása, ezért ő lehet a titokzatos ismeretlen.

Amikor Blanka menekül Rómából, az áruhás pápával találkozik, végül olyan tervet ismerünk meg, amelynek értelmében Zenóbia „oláh pór gunyát” visz, úgy menti meg Manassé hozzátartozóit.⁵⁰

Számos ruhacserét találunk a *Névtelen várbán*, a *Szeretve mind a vérpadig* Rákócziya kapitánynak öltözve jön felesége leé, s az nem ismer rá, az *Akik kétszer halnak meg* Opatovszkyja mint kéményseprő tör be Pálmához, a *Tengerszemű hölgy* hősnőjét az író nem ismeri meg, mert kackiás parasztnyecskeként öltözött.

Jókai különös örömet leli a kettőzésben: ilyenkor két olyan alakot léptet fel, akik valamilyen okból mindketten szerepet cseréltek, s olyan módon társalognak egymással, ahogy a felvett szerep igazi természetükkel szemben ezt megkívánja.

Ilyen felvett szerepben áll előttünk a *Két menyegző* két debreceni polgára, akiket a város bírósága elítélt fertelmes veszekedésük miatt. Az ítélet értelmében, aki a másikat csak egy illetlen szóval megsérti, fizessen a szegények kasszájába kétezer forintot. Mármost Gubádi Márton és Csukási Orbán ettől fogva folyvást úgy nyájaskodik egymással, hogy a másikat szép szóval arra ingerelje, hogy az csúf szót mondjon, s aztán fizesse a kétezer forintokat.

Ilyen részvétellel teljes kérdések hangzanak el:

– „Hát az István úrfi mit csinál? Ugy-e bár nem töri már a nehéz nyavalya? no ne is törje.

– Hát az Évi leányasszony fölkelt-e már? Nem csúfította el a himlő szegénykét?”⁵¹

Így indul az elbeszélés, a két apa szerepcseréjével, majd folytatódik a személy- és szerepcserék egész sorával.

Kettős szerepcserét találunk a *Lenczi fráterben* is. A fráter, ez a sokat próbált férfiú új életmódot fedez fel: török dervisnek áll be, aki a távoli Mezopotámiából jön fel Budára, hogy a szent Gül Baba sírjához zarándokoljon. Török pasai jelmezben jár, amelyet vándorbottal és ivókobakkal egészít ki, s

⁴⁷ *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 13–14.

⁴⁸ *A furcsa drótostót*, in *Őszi fény*. NK XCII. Bp. 1907. 277.

⁴⁹ *Politikai divatok*, JKK Reg. 14. Bp. 1963. 269.

⁵⁰ *Egy az Isten*, II. JKK Reg. 70. Bp. 1970. 265.

⁵¹ *Két menyegző*, in *Virradóra*. NK XLIX. Bp. 1905. 119.

ezzel a furfanggal keresztül imádkozza magát a bánságon meg a kunságon, de Akasztó községben bajba kerül. Muszka kémnek nézik, s elhívják a községben lakó egykori honvédtisztet, aki törökországi emigrációból tért haza. A derék úr nem akar kötélnek állni, s mikor mégis ráveszik, szót vált törökül Lenczi fráterrel, persze egyikük se érti a nyelvet, amelyen beszél, csak szavakat rak egymás mellé, de azért több török szó is akad közöttük. Sikerük tökéletes: a hallgatóközöniséget valósággal elkápráztatják. Amikor elbúcsúznak, mindketten kilépnek szerepükből, s a csattanó éppen abban áll, hogy Lenczi fráter idejében ismét törökkö válik:

„Mikor Lenczi fráter kívül volt a kapun, utána loholt Kalákás honpolgár s megfogta a kaftánja lebernyegét.

– Ugyan te édes öcsém, honnan a pokolból szedted össze azt a sok bolond török szót?

Lenczi fráter e szóra kiesett a szerepéből.

– Hát csak onnan, a hol urambátyám szedte.

– Nem osztanád meg velem a kapott baksist?

Erre ismét beletalált a szerepébe.

– La illah, il Allah, Mohamed razul Allah.

S rögtön nem értett többé magyarul.⁵²

A személy- és szerepcseré sokszor a nemek cseréjét jelenti: a fiúk, férfiak női ruhában jelennek meg, és lány, asszony szerepét játsszák, a nők pedig páncélban vitézkednek, 48-as egyenruhát öltenek vagy betyárnak öltöznek. A történeti s ennek megfelelően az irodalmi hagyomány szerint, ha a férfi női ruhát ölt, általában lefelé lép, nevetségessé válik, mindig olyan, mintha szökne a csataterőről. Már Akhilleuszról azt őrizte meg a hagyomány, hogy lányok közé rejtették, hátha így elkerülheti a háborút.

Ezzel szemben, ha lány, asszony férfiruhában jelenik meg, rendszerint azért teszi, mert fontos, férfias társadalmi feladatot csak így oldhat meg. A női vitézség, bátorság is elsősorban fegyveres harcban vagy párviadalban mutatkozik meg. Jeanne d'Arc, Zrínyi Ilona és sok más példája bizonyítja, hogy akadtak bátor nők, akik férfiként küzdöttek, s nem csoda, ha az irodalom az ő eszményített alakjukat éppúgy bemutatta, mint költött hősnők tetteit. Jókai mind a női szerepben fellépő, áruháas férfiak, mind a férfiruhában mutatkozó nők személy- és szerepcseréinek bemutatásában különösen leleményes, sokoldalú és példátlanul gazdag. Ennek a gazdagságnak csak néhány jellegzetes fajtáját mutathatjuk be, egyes példákat idézhetünk.

Az üldözött, menekülő fiúk, férfiak nőnek álcázzák magukat. Boabdil herceget anyja úgy menti meg, hogy néger rabnővé alakítja, az üldözők azt hiszik: két asszony menekül ott.⁵³ Az *Erdély aranykorában* arról olvasunk, hogy Thököly Imre az ostromlott várból női ruhában menekült el, a *Dekameron Régi hű szerető* című elbeszélésében Saint Creux, az ifjú összeesküvő parasztlánynak öltözve menekül a katonák elől.

Az *Egy játékos, aki nyer* hőse, lord Adam női szerepben lép fel, a kalandjaival egész Párizst izgalomban tartja. Majd mikor menekülnie kell a várból, Milióra ismét lányruhába öltözteti: „Minden ruhám rád fog illeni. S az nagyon jó bugyola lesz neked.”⁵⁴

A *kiskirályok*ban Emmánuel pajtásról olvasunk, akit anyja babonás hite miatt lánynak nevel, s Emmának nevez. Ez a nevelés visszájára fordul, talán éppen azért lesz a regényhős olyan kiváló fiatalember, mert anyja és apja felfogásával, tanításával mindenben szembeszáll.

A lányok, asszonyok férfiruhás szereplésének hatalmas irodalmi hagyományát tartják számon, megtaláljuk a népmesében, különösen Okos Zsófi, Arany Zsáda vagy Térdszéli Katica címmel (AaTh883/B), de *A velencei kalmár* Portiájában is, akinek szerepét Laborfalvi Róza játszotta.

Olykor az áruha egyszerűen a megtévesztést szolgálja. Szunyoghy Ozmonda (*Szeretve mind a vérpadig*) férfiruhában kémkedik, a *Rákóczy fia* nőalakjai sokszor öltöznek férfinak.

Máskor tragikus kimenetele van az ilyen személycserének: *Az utolsó budai basa* Tellije magyar ifjúnak öltözött, ezért kellett meghalnia. Laurenzia, a *Bolívár* című elbeszélés hősnője férje helyett önmagát gyilkoltatja meg.

⁵² *Lenczi fráter*, NK LXXXVI. Bp. 1907. 270.

⁵³ *Az utolsó mór királyok*, in *Még egy csokrot*, NK LXIX. Bp. 1906. 207.

⁵⁴ *Egy játékos, aki nyer*, JKK Reg. 26. Bp. 1966. 193.

Az álruhában, más fegyverzetével megvívott lovagi párviadal régen foglalkoztatja a költői képzeletet, mert a páncél, a címer és a sisak lehetővé teszi a személycserét. Ezt használja fel Arany is, amikor Toldi és Tar Lőrinc személycseréjét, az álruhás viadalt bemutatja. Jókai a *Baróthy Ilona* című elbeszélésben ábrázolja a hősnő bátorságát, aki becsületéért férje vitézi felszerelésében megvív, majd áldozatul esik.

De Jókait leginkább az 1848–49-es fordulatok érdeklik. Különösen szívesen beszéli el a komáromi kapitulációs levél megszerzésének romantikus történetét. Ebben a személycserének olyan fajtáját ismerjük meg, amely egy személy utánzását, élő alak lemásolását jelenti.

A *Politikai divatok*ban a feleségéről mintázott Juditnak jut az a feladat, hogy férjének, Bélának komáromi menedéklevelet szerezzen. Ahogy maga Judit mondja: „Én magam akarok bejutni Komáromba, mint nő, s ott aztán magamat beiratni a hadseregbe Béla nevével, mint férfi, és úgy térni vissza.”⁵ Mint színésznő, először cselédszerepet játszik, majd katonának öltözik fel. Félelmes kalandok után érkezik el a várba, ott meg azért kell aggódnia, nem ismerik-e fel női mivoltát. Szerencsére „olyan amabilis confusio uralgott már, ahol ily csekély quiproquót bátran el lehetett csúsztatni”.

Ehhez hasonló kalandsorozatot beszél el Jókai *A tengerszemű hölgy*ben is. Itt Erzsike vállalja a feladatot: Rengetegi helyett elviszi az ostromlott Komáromból a hivatalos értesítést Debrecenbe. Rengetegi elrejtőzik, Erzsike pedig mint egy cigánybanda primása indul útnak. Persze, az órnagyi előlépést Rengetegi kapja meg a jól végzett munkáért. Ehhez az is kellett, hogy a tábornok éles tekintetét elviselve erre a kérdésre:

– „Őn Rengetegi Tihamér, százados?”

Erzsike így feleljen: „Én vagyok az, tábornok úr!”⁶

Később Jókai az osztrák–magyar hadsereg hagyományai iránt érdeklődött. Valószínűleg olvasta a Pesti Hírlap 1893. évfolyamában a Cannagata családról írt cikket: Ferenc helyett, aki maláriában meghalt, Fanni húga ment vissza a bécsújhelyi katonai akadémiába. A cserét nem vették észre, mert szorgalma jutalmául külön szobában lakhatott. Amikor sebesülése miatt nővoltát nem tagadhatta, őfelsége teljes fizetéssel nyugdíjazta, arcképét megfestették, és az akadémia képes termében kiállították. Mindezt a *De kár megvénülni!* ömaga mondja el a kadétnak: íme, egy lány, aki katonaruhában is felülmúlja évfolyamtársait! Férfiruhát hord a *Szomorú napok* főszereplője is.

A nemek cseréjének legteljesebb változatát a *Rab Ráby*ban találjuk. Rábyt török ruhába öltözött álarcosok megszöktetik börtönéből. Hiába tiltakozik, átöltöztetik: kackiás rác lányt csinálnak belőle. Így viszik el egészen az osztrák határig, ahol egy csárdában már-már leleplezik, amikor Villám Pista odaérkezik, s erre mindenki fejvesztve menekül. A betyár észreveszi a piros viganót, s nagyot rikkant örömben:

– „Héj cucám! Volt-e már betyár szeretőd?”

S azzal megkapva Ráby kezét, kipenderíté őt a szoba közepére, s átölelte a derekát, s aztán egymás szemébe néztek.

S aztán megismerték egymást. A szép leány, az volt a férj, s a deli legény, az volt a feleség.”⁷

A ruhacsere ehhez hasonló meglepetést okoz az *Egy úr és egy asszonyosság* című elbeszélésben, ahol az egyik utas a vonaton női ruhába öltözik, ő a rabló, erre a nő-utas férfiruhát ölt, ő meg a detektív, aki elfogja.

Jókai is kedveli az epikai hitelt, s ha nem is mindig tipikus, de való elemet keres ábrázolásához, a történelmi eseményeket pedig különösen szívesen örökíti meg, s a quiproquo ilyenkor is foglalkoztatja. Kevés a történelmi quiproquo, Jókai kétszer is bemutatja a legnagyobbat: Kemény Simon önfeláldozását. A hős vezér paripát, fegyvert cserél Hunyadi Jánossal, ezzel magára vonja a fővezér ellen induló legerősebb harcosokat, magát feláldozza, de Hunyadinak lehetőséget teremt a csodálatos „feltámadásra” s végül a győzelemre is.

⁵ *Politikai divatok*, JKK Reg. 14. Bp. 1963. 188.

⁶ *A tengerszemű hölgy*, JKK Reg. 55. Bp. 1972. 170.

⁷ *Rab Ráby*, JKK Reg. 38. Bp. 1966. 354.

Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* I. kötetében beszéli el részletesen az ön-feláldozás történetét, s költői formában az *Immetullah* című operaszövegben állítja elének a két hős alakját.⁵⁸

Megemlíti Jókai a Fráter Györgyben a török túsok quiproquóját is. Ezeket Majláth István életének biztonságáért küldték Fogaras várába. Ezt tudjuk meg róluk:

– „Hát a Fogarasban hagyott túsok?

– Azokról kisült, hogy mind a négyen basaruhába öltöztetett komisz tevehajtsárok voltak.

Ez is a rendes tréfájuk közé tartozott a török hadvezéreknek.”⁵⁹

Az erotikus történetek, a szerelmi kalandok elbeszélései ritkán nélkülözik a quiproquót. Boccaccio színes történetei hol azt a ravasz ifjút mutatják be, aki terhes asszonynak öltözve férkőzik be egy ártatlan lánykához, hol a szerelemre éhes asszonyt, aki szeretőjét mint vásárlót mutatja be férjének. Jókai szerelmi históriáiban is megtaláljuk a quiproquót, noha ezek sohasem közelítik meg az olasz novella erotikáját. Nála a személycserre vagy ártatlan udvarlás, vagy álarcos megközelítés, esetleg végzetes kaland.

A Milyenek a nők? kötetben olvassuk Poniatovszky lengyel követőről, aki női szabó kosztümjében látogatja Katalin nagyhercegnőt. Péter nagyherceg gyanút fog, parancsot ad a női szabó letartóztatására. Egy testőr el is fogja a női szabót, csak hogy mire a nagyherceg színe elé kerül, kiderül, hogy az nem is szabó:

„A szabó azonban már ekkor nem volt szabó, hanem dühös oroszlán, ki elégtételt követelt a népjog nevében, mely Lengyelország képviselőjének személyében ily durván megsértetett . . . A mely napon Péter udvaroncai nyomán elterjedt az udvari szabó tréfás qui pro quójának adomája az udvarnál, Bestucheff burnót-döbőze is megtette a magát.”⁶⁰

Trenk Frigyes szerelmi kalandjaiból sem hiányozhatott a quiproquo. Amikor a férj váratlanul megjött, a frajt találta a felesége helyén. De az idejében eltakarta az arcát, a férjet elküldte azzal, hogy pipaszagú, s míg visszatért „végbement a személycserre”.⁶¹

Sokkal jámborabb ennél Csáky György esete. Ő lánykérőbe indul, s egy libapásztor lánykát szeret meg. Csak hogy kisül, a libapásztor tulajdonképpen grófkisasszony, aki nevelőben élt Drugeth Katánál. Persze, ismerjük ennek ellenkezőjét is: a *Gazdag szegények* grófkisasszony varrólánnyá lesz.⁶²

Tragikus történet szól VI. Károly francia királyról. Ő meggyalázza Jean Carouge feleségét és elrabolja amulettjét. Helyette mást vádolnak, azt a lovagot a férj kivégzi, s a pap elátkozza. Ekkor az örült király a férj lába elé dobja az amulettet, s bevallja, hogy ő követte el ezt a tréfát.⁶³

Olykor a quiproquo nem annyira félreértést, mint inkább félremagyarázást tartalmaz. Így a Kárpáthy Zoltánban, amikor Kőcserepy úgy magyarázza Maszlaczký levelét, mintha az az ő feleségének szólna, holott pontosan tudja: Vilma lányát kéri meg az ügyvéd.⁶⁴

Mint a nép mesemondója, Jókai is él ismétlődő motívummal, találunk ilyent a quiproquóval kapcsolatban is. *A Kerüld a szépet!* és *A Mi van a föld alatt?* olyan esküvőt mutat be, ahol a pap a vőlegény cimborája vagy bizalmasa, s a tanuk álöltözetben, álneven szerepelnek.

Az És mégis mozog a föld második kötetében érdekes kortesfogást ismerünk meg: Csollán Berti meghívja a korteseket, de nem ad nekik ebédet. Erre azok amikor macskazenét adnak a főispánnak, ezt kiabálják: „Fűjjad Csollán! Mondd Csollán! Hová lett a főispán?” Így hát Bálványdi adta a macskazenét, és Csollánt csukták le érte.⁶⁵

Ennek a párfját találjuk *A kiskirályokban*. Ebben Tanussy Decebál öccsére, Belizárra akarja hárítani a felelősséget a macskazenéért. Szinte megismétlődik az előbbi jelenet:

⁵⁸ *A magyar nemzet története regényes rajzokban* I. JKK Reg. 67. Bp. 1969. 198–200. *Immetullah* in JKK Drámák I. Bp. 1971. 435–438.

⁵⁹ *Fráter György*, II. JKK Reg. 61. Bp. 1972. 260.

⁶⁰ *Az úrnő in Milyenek a nők?* NK XXV. Bp. 1906. 34–35.

⁶¹ *A két Trenk. Trenk Frigyes*, JKK Reg. 59. Bp. 1969. 15.

⁶² *Láda! Kérnek! Jösz-e?* in *Még egy csokrot*, NK 1906. 80.

⁶³ *Ordália*, in *Túl a láthatáron*, Hhm II. Bp. 1912. 153–172.

⁶⁴ *Kárpáthy Zoltán*, II. JKK Reg. 9. Bp. 1963. 91.

⁶⁵ *Eppur si muove És mégis mozog a föld* II. JKK Reg. 23. Bp. 1965. 305–307.

– „Fújjad, mondjad, Belizár! rikkanta reá Decebál, s újrakezdték a nótát a királyi biztos ablakai alatt: „Hogy volt, hogy, Belizár?”⁶

A romantikus hős sokat utazik, s rendszeren incognito teszi meg az utat. Ennek rendes, szokásos kezdete: álneven útlevelet kell váltani, s ami ezzel együttjár: a jellegzetes magyar bajuszt el kell távolítani. Így jár el Illavay, az *Akik kétszer halnak meg* hőse, és Adorján Manassé is az *Egy az Istenben*. Reznin festő orosz, ő nemcsak bajuszt, szakállát is levágja. (*Kerüld a szépet*).

A személycserre leleplezése is ismétlődő motívum. Az *elátkozott család*ban Gutai Tádé így leplezi le a fiát, aki Kadarkuthy Viktor báró nevében lépett fel:

– „Ez az úr – egy országos család: az én fiam.”⁷

Moszkovszky Kázmér grófot pedig így leplezi le az apja, aki szintén lelkész:

– „Ez az ember itt nem Moszkovszky Kázmér gróf, hanem az én fiam: Klausner Henrik – áruló-, család-, tolvaj...”⁸

Jókai a kártyajátékban is kiválik, nem csoda, ha ismeri a quiproquo megkontrázását is. Azt érti rajta, hogy ha valakit egy kényszerű szerepcserével lefelé akarnak léptetni, az megkapaszkodik, és egy ellenmanőverrel ő marad felül. Mindez az *Egy magyar nábob* néhány jelentéből tűnik ki. Az első quiproquót János úr eszeli ki: Kis Miskát, a nádudvari csikóst mint földesurat mutatja be az előkelő társaságnak, s már előre örül a tréfának, hogy fognak káromkodni az urak, pironkodni a dámák, ha egy év múlva megtudják, hogy kivel bizalmaskodtak. A quiproquo értelmében a nemesúr csikósnak öltözve jött el, s így nyerte el a pünkösdi királyságot. János úr tehát türelmetlenül várja a leleplezés napját, a quiproquo sikerét. Csakhogy közben a csikós is megteszi a magáét: kártyán pénzt szerez, azon meg nemességet, megkontrázza a tréfát, amikor János úr mint inast akarná bemutatni, ő már valóban nemes földbirtokos: az ellenmanőver győzött, a quiproquót quiproquóval győzte le a ravasz csikós. De hát így van minden rendben: amit János úr tréfából csinált, Kis Miska jóvoltából valósággá lett.

A quiproquo a nagyregényekben általában meghúzódik, epizódokban foglal helyet. De az ellenkezőjére is akad példa: olykor a főcselekmény középpontjába kerül, s amikor elsül és célba talál, színházi nagyjelenetet teremt.

Ezt a nagyjelenetet Jókai nagy gonddal készíti elő. Az *Egy magyar nábob* Fannyját Abellino szerelmével üldözi. Mint gazdag úr pénzzel, ravasszággal akarja megejteni a jámbor polgárlányt. Már-már a siker közelében érzi magát, nagy estélyt rendez Fanny tiszteletére, s a cifra meghívási jegyene ez áll: Mademoiselle Fanny de Mayer avec famille. Ez adja meg a formáját a visszatörlésnek: Madame Fanny de Kárpáthy, nee de Mayer – jelenti a komornyik, s ekkor robban a bomba, ekkor sül el a quiproquo: Abellino azt hiszi, az ő nevét hordozza Fanny, s azt kell megtudnia, hogy nagybátyjához ment férjhez, így hát örökségét kockáztatná, ha ehhez az asszonyhoz közelednék!

Hasonlóképpen építi fel Jókai *A kőszívű ember fia*i nagyjelenetét is. Itt a kézfogó napja című fejezetben beszél el a quiproquót: a meghívottak egy része nem is sejti, hogy az özvegy quiproquót készít elő: Nem ő tartja most kézfogóját, hanem Ödön fia, aki végre elveheti Arankát.

Jókai most is mesterien szerkeszt: ahogy az *Egy magyar nábob*ban tette, itt is a rászédettek, a becsapottak felsülését ábrázolja elsősorban, ha ott Abellinó, itt meg Tallérossy Zebulon érti félre mindazt, ami történik, tehát a quiproquo komikus hatása érvényesül.

Ezek a nagyjelenetek egyébként nem is egyszerű, hanem *csoportos quiproquók*, nem egy-egy személy- vagy szerepcserét tartalmaznak, hanem több szereplő cseréjét mutatják be. Ilyen csoportos quiproquót másutt is találunk *A kőszívű ember fia*iban: amikor Baradlayné Bécsben jár, Frau Bábi így osztja ki a szerepeket: „Én vagyok a nagyságos asszonynak a Frau Bábi, a kisasszonynak vagyok Fra Mám. A kisasszony nekem és a nagyságos asszonynak: tu Léni. A nagyságos asszony pedig a kisasszonynak: Frau Kodl. A nagyságos asszony pedig nekem Frau Midi.”⁹

Amikor az *Egy az Isten* szereplői attól tartanak, hogy megszorítják őket a taliánok, Gábor úr javaslatára vándorszínésznek akarják mondani magukat. Ahogy Gábor úr mondja: „A hercegnő szépen énekel. Marie nagysád táncol csárdást és tarantellát; én akrobatikai mutatványokkal állok elő...”¹⁰

⁶ *A kiskirályok*, I. JKK Reg. 48. Bp. 1968. 74.

⁷ *Az elátkozott család*, JKK Reg. 11. Bp. 1963. 133.

⁸ *Kétszer kettő – négy* in *Őszi fény*. Nk XCII. Bp. 1907. 49.

⁹ *A kőszívű ember fia*i I. JKK Reg. 27. Bp. 1964. 230.

¹⁰ *Egy az Isten*, I. JKK 69. Bp. 1970. 37.

A quiproquo szinte áttekinthetetlen rengetegéből egyenes út vezet át a quidproquóhoz. Ez is összetévesztést és félrevezetést tartalmaz, csak hogy itt nem személyek, hanem tárgyak, helyzetek, nyelvi kifejezések, dolgok összecseréléséről van szó.

Olykor nem is könnyű eldönteni, vajon qui- vagy quidproquóról beszélünk-e? Hogy döntsünk akkor, ha ember és állat cseréjével találkozunk. Márpedig esik ilyen találkozás Jókainál is.

A *kiskirályok* valóságos tárháza a qui- és quidproquónak, sokfelét találunk benne, még felemás, félig ember félig állati példányt is. A *Kié legyen Mike-Pércs és az ő filiái?* című fejezet a légációkról, a diákok ünnepi prédikációjáról szól, s ez jó alkalom Jókainak, hogy idetartozó anekdotákat felelevenítse. Ezeknek legnagyobb része a kezdő prédikátor zavarából következik, s ez gyakran nem más, mint összetévesztés. Így téveszti el Tanussy Manó is az imát, mert a metszőkés elvesztésének kihirdetését ugyan a lelkére kötötték. Így aztán a miatyánkot így fejezi be: „mert tied az ország, a hatalom és – a metszőkés – most és mindörökké. Ámen.” Amint ezen búslakodik, a rektor vigasztalja, s elmondja a Csokonairól szóló anekdotát, márpedig ő megkontrázta a quidproquót. Imádságoskönyvét szakácskönyvvel cserélték ki, s az ecetes uborkáról szóló részt az ecetes vízzel megkínált Jézusra fordította. Így vett erőt a quidproquón, a könyvek felcserélésén.

Manót pedig quiproquós csellel Horkázi elfogja. A hajdú azt állítja, hogy ők Wesselényi Miklós emberei, aki a diákoknak nagy barátja, s így kelepcebe ejti. Horkázi úr megintcsak Emmácskának hívja Manót, s hogy a debreceni diákok fel ne ismerjék: beletakargatják egy két szint játszó nagy selyem aszsonyi burnuszba, a fejére meg feltesznek egy roppant nagy táritoppo selyemkalapot, fátyolát lehúzzák az arca elé.

A megkötözött, lánynak öltöztetett diákok Tánccos uram, ez a derék debreceni polgár szabadítja ki. A diák helyébe a hintóba emelik Tánccos uram döglött disznaját. „Ez a trefás ötlet még Manót is ördögi jókedvre hangolta, minden elkeseredése dacára.

– Megálljunk csak! – mondá. – Ha már útítársat adunk a táltosnak, öltöztessük is fel szépen.

S azzal felkapva a földre dobált selyemburnuszt, nagy ernyős, fátyolos kalapot, szépen felmaskarálta vele a jobb sorsra érdemelt mangalicát, ki vele azonnal helyet és szerepet cserélt.”⁷¹

A quidproquo legegyszerűbb formája, az összetévesztés – ahogy említettük –, már a nép rátótiádjában nagy szerepet játszik. Némelyiknek éppen a quidproquo alkotja a csattanóját: egy „furcsa falu”-ban olyasmit tévesztettek össze mással, amit már a gyerek is meg tud egymástól különböztetni.

Jókai népszerű gyűjteményében, *A magyar nép élce szép hegedűszóban* című munkájában számos ilyen rátótiádat közöl. A *Furcsa faluk* című részben elmondja, hogy Ó-Kikindán a sok szünyogot füstnek nézték, ezért aztán félreverték a harangot, Hetényen rókát fogtak, de nem tudták mi lehet, csak később derült ki, hogy farkast neveltek belőle, a szentgáliak tengernek nézték a hajdina táblát, s meg akarták úszni, végül a rátótiák ollójáról a rákot szabónak nézték.

Ilyen s még más minták álltak szeme előtt, amikor csúffá tette azokat, akik valamit valami hasonló mással összetévesztenek. Ő tovább fejleszti az egyszerű összetévesztést: a quidproquo eszközével a műveletlenséget is szellemesen kifigurázza. De mint a quiproquónál, itt is sokoldalúan él a kifejezőeszközzel: a quidproquót is felhasználja komoly, sőt tragikus részlet bemutatására. Mégis, elsősorban humoros jelenetek élénkítésére használja, jól tudva, hogy aki összetéveszt, az általában nevetséges.

Így válik nevetségessé az *Egy ember, aki mindent tud* hőse. Ottó mindent tudott elméletben, de mikor mint huszártiszt szembekerül az ellenséggel, az elmélet cserbenhagyja. Huszárra tanácsára a pisztolytokba szalámit rejt, így aztán: „Ottó rémülve tapasztalja, hogy fegyvere nem akar elsülni; nem ám, mert a szalámi volt a kezében, azzal célzott az ellenségre.”⁷² Egy cigány-adomát fejel meg az író, amikor II. Katalin cárnő egyik rendeletét *Egy kis félreértés* címmel bemutatja. A cárnő, ezt parancsolja: Souderlandot, a kutyát, ki kell tömetni. (A kutyát ilyen nevű bankárja adta, róla nevezte el.) A rendőrfőnök azonban nem a döglött kutyát, hanem az eleven bankárt készül kitémetni, s ha ő meg nem kérdezteti: milyen halállal haljon meg? talán sor is kerül rá. Még a rendőrfőnök méltatlankodik: „Hát miért nem mondta az úr, hogy nem kutya!” Az egyszerű cigány beszélt így, aki megütötte az úr Lajos nevű kutyáját: miért nem mondta, hogy nem kutya?⁷³

⁷¹ *A kiskirályok*, II. JKK 49. Bp. 1968. 81.

⁷² *Egy ember, aki mindent tud*, JKK Kisreg. 2. Bp. 1976. 11.

⁷³ *Egy kis félreértés*, in *Észak honából*. NK XXXIV. Bp. 1907. 362.

Olykor a quidproquo egy-egy novella középpontjában áll. Így a *Mennyei parittyakövek*ben Badrul bég a jégverést parittyázásnak véli, s bizonyoságul nagy jégdarabokat visz magával, amelyek természetesen elolvadnak, ezzel is bizonyítva mennyei eredetüket. Ugyanílyen középponti szerepe van Thonuzóba sírjának *A kiskirályokban*: Tanussy Decebált ál-sír felfedezésével bírják rá, hogy jó földjét kevésbé értékes erdőkért elcserélje. Az ál-sírban nem Thonuzóba és felesége nyugszik, hanem Piros Pista, a híres zsvány és szeretője csontváza.

A quidproquót magát sokan a patikusok nyelvéből származtatják, azt tartják, ők adtak más szert a kért orvosság helyett, s az ilyen patikus-tévedést nevezték először quidproquónak. Ez a származtatás eléggé kétséges, annyi azonban bizonyos, hogy Jókai az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című regényében nem is egyszeri, hanem sokszoros elcserélést beszél el. Ugyanis a hős lovának tüzes taplót dugnak a fülébe, az elragadja a kocsiját, amelyben gyógyszereit tartotta, s mikor összeszedte a gyógyszeres edényeket, nem tudta, melyik hová való, „csak úgy taláломra rakosgattam őket vissza helyeikre”. Ebből aztán nagy baj lett: egy kopaszt fognövesztő szerrel kezelt, s annak két olyan óriási agyar nőtt a homlokán, hogy azt mindenki szarvnak nézte, egy asszonymak akkora bajszot növesztett, hogy az egy tamburmajornak is elég lett volna.⁷⁴

Amikor valaki nem tudja kiről vagy miről van szó, qui- és quidproquóról egyaránt beszélhetünk. A *Rab Ráby*ban a szolgabíró közbekiáltását: viginti solidos! Jókai quidproquónak mondja, a hozzá hasonló tévedést az osztály adomák között quiproquónak címezi. Az alispán két ügyet és személyt összekever, Tarka Miska lóköőt elfogták, egy ügyvéd pedig engedélyt kér egy kereskedőnek paraplé-árlásra. Az alispán az ügyvédnek mondja: „Hát be kell csukatni a gazembert.”⁷⁵

A *magyar nép élce szép hegedűszóban* egyébként is tele van összetévesztésből eredő quidproquóval. A rossz kalendárium nem tartalmazza szent Simplicitas nevét, pedig: „A tisztelendő úr mindig azt szokta mondani, ha vele beszélek: O sancta Simplicitas, csak nem emlegetné, ha nem ismerné.”⁷⁶ *Csak egy betű a különbségből* megtudjuk, hogy a kisasszony testvérétől cipőt kér, de az cipőnek olvassa, és azt hoz. A *Háromló* azt az idegen törvényszéki tanácsost gúnyolja ki, aki „az ebből háromló vesztés”, „az alperesre háromló kötelezettségek” hallatára odasúg a szomszédjának: was will der mit seine drei Pferde? (Mit akar ez azzal a három lóval?)⁷⁷

Ehhez hasonló Lebegut megyefőnök úr adomája: A cseh járásbíró megkérdi a delikvenstől, ki volt még ott rajta kívül? Azt mondja, nem volt más, csak a komondor. Mikuláj erre elrendeli: Komondor, lépjén be. Azt hitte Mikuláj, hogy valami „komondőr”.⁷⁸

Az Üstökös számos anekdotája szól a magyarul rosszul tudó idegen tisztviselők nyelvi botlásairól, félreértéseiről. De Jókai az ilyen összetévesztést a műveltség hiányának leleplezésére is gyakran felhasználja.

Így az *Egy az isten* című regényben Gábor úr az Apennineket az Abruzzokkal téveszti össze, s amikor Palestrina zeneművéről szólnak, mindjárt tudja, hogy valami zsidó nótáról beszélnek. A helytelenül használt idegen szavak, kifejezések egész sorát találjuk *A kiskirályok* Sára asszonyának válogatott stílusában. Ő a hotelbe ülteti le vendégét, a mikroszkópot Miskapornak mondja, s a breviáriumot brevi manunak nevezi. A *Népvilág* történetei is több olyan beszélgetést tartalmaznak, amelyekből kitűnik az egyik beszélő műveletlensége, s éppen quidproquo, összetévesztés következtében. Olykor mind a két fél műveletlenségére fény derül. Így a *Sic vos non vobis* hőse, Sámuel úr nevelőintézetben taníttatja jövőendő feleségét. Amikor az megkérdi tőle, hogy mit eszik az armadilla? A jó öreg így felel: Az armádia? Prófundot, fiam. Aztán megkérdi a művelt leányzó, hogy ki hozta be Amerikából a krumplít. A bácsi azt se bánja, ha az illető otthagya volna, de a tudákos lány felvilágosítja: „Haha! Gutenberg.”

A magyar irodalom mostoha fogadtatásáról szól a *Kedves atyafiak* párbeszéde, amelyben Linka hiába akar Sándorból épkezláb feleletet kicsiholni, ezek a válaszok újra meg újra félreértést tartalmaznak. Linka így kezdi:

⁷⁴ *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból*, JKK Reg. 35. Bp. 1967. 286.

⁷⁵ *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 84–85.

⁷⁶ *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 230–231.

⁷⁷ *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 273.

⁷⁸ *A fekete vér*, JKK Reg. 58. Bp. 1969. 44.

- „Kegyed Pesten lakott, megismerkedett ugy-e bár az ott lakó költőkkel?
 – Oh igen bizony – voltak nagy költők közöttünk, akik igen sokat költöttek, de én nem sokat költöttem, hat forintom járt a principálisomtól, meg ebéd, vacsora.
 – De műveiket szokta olvasni, például Vörösmartyt?
 – Oh azt igen. Ugy-e ez az, amit Kisfaludy írt?
 – Dehogy! Hiszen Vörösmarty maga a költő.
 – Ahán! Tudom már! Ő írta Kisfaludyt.”^{7 9}

Jókai szívesen gúnyolódik a régiségek és ritkaságok gyűjtőin, naivságukat teszi nevetségessé: a birtokukban lévő tárgyakat különös történelmi nimbusszal ruházzák fel. A régiségbúvárt Bandi öcsém látja el „értékekkel”, Napóleon, Washington, Franklin és Stuart Mária leveleit másoltatja vele, és saját portréját mint Attila arcképét adja el a ritkaságyűjtésnek.^{8 0} Hasonló régiséggyűjtő Krénfy úr is, a *Régi jó táblabírák* szereplője, ő Hunyadi János pipáját őrzi, meg Hugo Grotius könyvét, már tudniillik azt, aki a görögök idejében olyan derék hősköltevényeket írt.^{8 1}

A félreértés és a félrevezetés között olykor nehéz meghúzni a határvonalat, ahogy a qui- és quidproquo is összemosódik olykor. Így a ritkaságyűjtész is naiv összetévesztő, de ugyanakkor a ravasz Bandi áldozata is, másfelől a személy- és állat cseréje határesetnek tekinthető. Ilyen mindjárt Jókai élcei között az a Mátyás-anekdota, amelyben az öreg paraszttól többek közt azt kérdi öfelsége, meg tudna-e fejni három vén bakkecskét? Amikor a 300 aranyat megkapja, mondhatja már az öreg: „úgy fejem meg a három vén bakkecskét, ahogy kegyelmeidet megfejem. Ezt érté a király önagy-sága.”^{8 2} A válaszból kitűnik, hogy a király egyetértve az öreg paraszttal félrevezette az urakat, amikor vén bakkecskének nevezte el őket anélkül, hogy nekik erről sejtelmük lett volna.

Gyakori quidproquo a népmesében: a király levelét kicserélik, s így a hős elveszi a király-kisasszonyt, pedig a király szándéka szerint ki kellett volna végeztetni. A kicserélt levél szerepel Jókainál is, különösen érdekes a *Törökvilág Magyarországon* levélcseréje: itt a bohóc három levelet cserél el mással. Ennek a levélcserének legérdekesebb változatát *Az új földesúrban* találjuk az *Egy kis tréfa a cabinet noirban* című fejezetben. Hiába ügyel Corinna, hogy a levelek megfelelő borítékba jussanak, Straff, aki ismeri az összefüggéseket, úgy cseréli össze az öt levelet, hogy abból a lehető legtöbb bonyodalom származzék. A valóság egy részletét tartalmazza Benyovszky levélcseréje: ő társaival együtt megszerzi a jakuci kormányzó levelét, s helyébe mást fogalmaznak.

A tárgyak kicserélése jól ismert motívum a népköltészetben, Jókainál se szeri se száma az efféle cseréknek. Az *Egy magyar nábobban* megismétli a Csokonai anekdotát, csak hogy itt a jámbor diák felsül, amikor bibliáját a baromorvoslási könyvvel kicserélik. Ugyanitt szól Horhi Miska tréfáiról: a mákot puskaporral cseréli ki, a puskaportartókat mákkal tölti meg, az óriási ajándék sajtba a galambok helyébe patkányt tesz. *A jövő század regényében* Tatrangi Dávid azzal nyeri meg a király tetszését, hogy öfelsége képét kicseréli egy másik festménnyel, úgy lopja ki a palotából. *A lőcsei fehér asszony* hősnője Pintye Gregor képmásával cseréli ki a futár fontos levelét.

A *Mire megvénülünk* jellegzése elbeszélte amerikai párbaj megőrzött dokumentumai a mű végén, a legválságosabb pillanatban kerülnek szem elé, mintha azt az időzített petárdát látnánk, amelyet Mikszáth használ fel *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényében.

A hivatal packázását, az aktatologatást Jókai sokszor gúnyolja, *A kőszívű ember fiaiban* a Comedy of errors című fejezetben szól a házassági engedély megszerzésének bonyodalmairól.

A fentiekből kitűnik, hogy az író kora ifjúságától késő öregségéig folyamatosan nagy figyelmet szentelt a qui- és quidproquo-nak. Hosszú élete során szükségből is, játékból is szívesen él vele. Műveiben rendkívül változatossággal használja fel őket, leggyakrabban epizódokban, de sokszor a cselekmény fejlesztésére, máskor nagy jelenetek létrehozására, ismét máskor csattanónak.

Végül szólnunk kell azokról a műveiről, amelyekben a quiproquo-nak meghatározó szerep jut, mert erre épül az egész.

Ide tartozik a cinkotai kántor története, amelyet versben is, prózában is elbeszél. A kántor mindvégig szerepet játszik: papja nevében fejti meg a király nehéz kérdéseit. Végül a csattanót is a

^{7 9} *Kedves atyafiak*, in *Népvilág*, NK XVI. Bp. 1905. 60–61.

^{8 0} *A ritkaságyűjtész*, in *JKK Elbeszélések I.* Bp. 1971. 433.

^{8 1} *Régi jó táblabírák*, *JKK Reg.* 23. Bp. 1963. 73.

^{8 2} *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 15–17.

quiproquo szolgáltatja: Ófelsége azt hiszi, hogy a főpappal beszél, pedig csak a cinkotai kántor áll előtte. Az *Ördög vagyok, papot viszek* című népfreskó katona hőse a szentkép nevében szólal meg, majd egymás után viszi a halottakat a tóba, azt hiszi, azok tértek vissza, akiket már belehajított.

Néhány dráma is teljesen a quiproquóra épül fel. Így a *Dalma*, melynek hősnője nemét eltitkolva szenvedélyét is le akarja győzni, nő léteire férfivá lesz „keble által”. Alakja a *varchoniták* című elbeszélésben is megjelenik, éppen úgy, mint a *Világszép leányok* személycseréje a *világlátott fiúban*.

Jókai elbeszéléseinek egy része teljességgel quiproquón alapul, az viszi előre a cselekményt, az adja a mondanivalót. Az *istenhegyi székely leány* hősnője kettős szerepben lép fel: ő a férfias, vadászatban, harcban kiváló Lóna, s ugyanakkor a szelíd, mélázó Szendile is. Hasonló, de ennél is sokoldalúbb színjátszást találunk az *Amirani* című elbeszélésben: a hősnőnek sikerül a cárnőt elámítania, amikor különböző szerepekben megjelenik. A *Hogyan lett Dul Mihály uramból Rácz János?* egésze éppen ezt a személycserét magyarázza: bíró uram a török basa színe előtt Rácz Jánost végezteti ki Dul Mihály helyett, akiért nagy kár lett volna, aztán meg rokona is. A *Két menyegző* egy sereg quiproquót tartalmaz, az egész elbeszélés nem más, mint személy- és szerepcserék sora. Végül már nem is egyes személyek, hanem csoportok cserélnek szerepet: a kivégzési menetet násznépnek álcázzák, hogy a vétkest megegethessék.

Jókai nagyregényeinek egy része is teljesen a quiproquóra épül fel. Ezek azonban híven tükrözik az író fejlődését is: korszakonként más és más a quiproquo szerepe.

A *Szegény gazdagok* titokzatos történet: Fatia Negra titkát az író sejteti, de nem árulja el. A fekete álarcos rabló, aki csodálatos ügyességgel menekül meg a legnehezebb helyzetekből is, még a regény végén sem árulja el magát: szájaába veszi a fegyver csövét, úgy követ el öngyilkosságot. Hátszegi báró szerepcseréje mindvégig izgalmas, fordultatos és félelmes história, s ezeket a vonásait Jókai mindvégig megőrzi, a quiproquo megoldását sok sejtetés után az olvasóra bízta. Ezáltal sikerül az érdeklődést mindvégig ébren tartania, de a regény főszereplőjének bemutatása, lelkivilágának elemzése teljesen elmarad, csak azt tudjuk meg róla, amit környezete megfigyel.

Annál érdekesebbek, művészebbek azok a nagyregények, amelyekben ugyancsak a quiproquo áll középpontban, de ezekben a személy- vagy szerepcseré a lélektani motiváció szerves része, olykor legfőbb indítéka.

A *kőszívű ember fiai* sajátosság, Jókaira nagyon is jellemző quiproquókat tartalmaz. Szóltunk már a melior egóról, tehát a jobbik énről, amely az író életében is, műveiben is harcban áll az én másik felével, olykor a test bűnös hajlamaival. Ennek az ének sajátos kettőssége jelenik meg a regényben: a főszereplők mindnyájan haladnak egy ideig előírt pályájukon, majd egy megrázó esemény hatására teljesen megváltoznak, s ha eddig egyik irányban haladtak, most a homlokegyenest ellenkező útra térnek.

Baradlay Marie évtizedeken át tűrte némán a *kőszívű ember* rigolyáit, majd Kazimir úr halála után megesküdött, hogy ura végső akaratának ellenkezőjét fogja teljesíteni. És az addig akarattalan nő a reakció tábora helyett a haladás táborába lép át, majd fiait is visszafordítja: mind a három fiú szakít addigi életútjával és anyja biztatására harccal vagy önfeláldozással a 48-as tábort erősíti. Négy pályafutás egymás mellett, s mindegyik olyan szereplőt mutat be, aki megváltozott, sőt, éppen ellenkezője lett annak, amit a regény elején várhattunk tőle. Mindezt a régi kritika egy része Jókai gyengeségének vélte, mintha hibásan ábrázolná alakjait, holott itt romantikus fordulatokról van szó, amelyek „lélekcserélő” időben fordítják ellenkező irányba ezeket a szereplőket.

Jókai jellegzetes módon elemzi a jó és a rossz küzdelmét a melior ego, a lélek jobbik fele mint suttogó szó leplezi le a gyengeséget. Ez a szó, a lelkiismeret szava suttogja Jenőnek, „mint nyugtalan szellem”: „Te gyáva!” Amikor Jenő elhleti magával, hogy örül anyja megmenekülésének, „az igazmondó öntudat” azt súgja neki: „Hazudsz! ... Annak örülsz, hogy te menekültél meg az anyadtól.”

A jobbik én küzdelme a rosszabbik ellen végigvonul *Az arany ember* egész történetén. Ez a küzdelem szüntelen szóváltás, s formája legtöbbször kérdés és felelet.

Timár első kétségét akkor ismerjük meg, amikor azon töpreng, nem tarthatna-e meg valamit abból a pénzből, amellyel Trikalisz Euthym a hatóságot megvesztegeti. Ekkor a lelkiismeret szava győz: „Hanem ha egyetlenegy pénz ebből a kezdedhez ragad, akkor részese vagy mindannak, ami teher netán a más lelkét nyomja.”

De már a kincs megtalálásakor másképpen felel a feltett kérdésekre: „Kié most ez a sok kincs?

Hát kié volna, mint a tied.

Megvetted az elsüllyedt hajóterhet úgy ahogy áll, zsákostól, búzástól . . . Lett belőle arany és drágakő.

Hát Timeaé? ”

Amikor Noémi megvallja, hogy szereti, először csodálatos boldogság érzése tölti el, majd megjelenik a suttógó hang:

„Boldog vagy. Szeretve vagy.

Csak egy hang suttógta ott belül: »Tolvaj vagy!« ”

Majd harmadnapon kérdések marcangolják: „Tudod-e mit csinálsz te most? Lopsz, gyűjtogatsz, gyilkolsz . . . Menekülj innen!”

Timár kettős életű hős, akit a lelkiismeret szava mindenüvé elkísér, a világ arany embernek hiszi, ő maga csalónak és tolvajnak tartja magát. De miért nem változtat helyzetén? Nem teheti, mert: „Két helyen élt a lelke, kétféle volt szakítva: ott vagyona, becsülete, világi állása, itt szerelme tartóztatta le.”

Jókai kitűnően használja fel a quiproquót jellemzésre és cselekményfejlesztésre is. Mennyire jellemző Timeára a quiproquo: a kincses ládikó helyett a dulcsászás dobozt menti meg. Hát még a leánytréfa! Timeával elhitetik, hogy Kacsuka őt szereti, s feleségül akarja venni. A bakfis mindezt elhiszi, beleszeret a főhadnagyba, hogy aztán Athalie beteljesíthesse a gonosz tréfát: ő lesz a menyasszony, s nem Timea. A leánytréfa bemutatja Timea szerelmének születését és érlelődését, de ezzel együtt a környezet gonoszságát is, s mindezt egy quiproquo köré csoportosítja.

Timárnak romantikus alteregója is van: Krisztyán Tódor kapja a pofonokat őhelyette is. „Te táncolsz, én megfizetek” – mondja, s szavaiban Timár igazat is érez. Végül pedig ez az alterego cserél vele helyet a halálban is: Helyette temetik el, így válik a kalandor köztisztletben álló halottá, Timár pedig boldog emberré.

Az *arany ember* nagyszerű quiproquóit meg sem közelítik a későbbi nagyregények, amelyekben ugyancsak sok, de jóval kevésbé motivált személy- és szerepcserét lehet találni. A *Névtelen vár* kislányok romantikus személycseréjével kezdődik, majd Vavel megkötözi a kocsi, s az ő alakját kölcsönvéve ül fel helyette a bakra, álnéven jönnek utána üldözői s végül egy női szív háborgásának vagyunk tanúi: Katalin lesz-e a szereplőből vagy Thémire? Jókai ekkor szól a női szívben is meglévő kettősségről: „A nőszívben lakó démon sokszor megszegyenül azáltal, hogy a vele együtt lakó jobb géniusz ráhág a ludlábára, s nem eresztí.” Az *élet komédiásai* minden hőse álarcot visel, a párбай quiproquója eleven ugyan, de a befejezés kevésbé sikerült.

A *kiskirályok* nagyszámú qui- és quiproquója inkább mennyiségével, mint lélektani értékével tűnik ki. Itt Jókai különcökdi, meglep és elkápráztat, de kevésbé győz meg. Maga a fő motívum: a fiút lánynak nevelik, lényegében csak egy cigányasszony jóslatának következménye.

A *Magláy család* pedig olyan hasonlóságra épül fel, amilyent maga Jókai bíralt meg ifjabb korában, ez inkább bohózatba, mint regénybe illik. Az elcsereált csecsemő motívuma, amelyet *A fekete vérben* használ fel az író, ugyancsak elcsépelet már ebben az időben.

Az *elátkozott család* és *A barátfalvi lévita* hőse szegény papfiú, aki báró Kadarkuthy Viktor szerepében lép fel. Ezek a szereplők a kalandorok és a különcök közé tartoznak, pályájuk érdekes, de nem megrázó. Guthay Lőrinc nem küzd önmagával, őt már csak mint bűnbánót ismerjük meg, aki győnni kíván a bárónak.

Jókai utolsó regénye, *A mi lengyelünk* a szabadságharchoz tér vissza. Hőse, Negrotin nagyon is eszményített alak: mindenben tökéletes. Csak a regény végén tudjuk meg, hogy ez a lengyel valójában zsidó, s minthogy vallásától nem tud megválni, nem veheti el azt, akit szeret. A quiproquo itt filozemita mondanivalót hordoz, de szervesen, nem épül be a regény egészébe: mindössze meglepetés.

Végigkísértük a qui- és quiproquót Jókai életútján és műveiben. Láttuk gazdagságát, szerepét a humoros anokdotikus részletekben és a romantikus jelenetekben, találkoztunk a nagyregények egészen ezekre épített sorával. Mindez sok tekintetben új szint kölcsönöz Jókai művészetének, s ez nagyon is speciális, csak őrá jellemző. De a qui- és quiproquónak ehhez hasonló felhasználását a kortársak és az utókor írásaiban is megtaláljuk, elég itt Arany János költészetére s különösen a *Toldi szerelmére* rámutatni, s mellette Mikszáth *A kis primás*, *Szent Péter esernyője*, *A fekete város* és számos novella személy- és szerepcseréjére utalni.

LE QUIPROQUO ET LE QUIDPROQUO DANS LA VIE ET LES OEUVRES DE JÓKAI

Jókai écrit du quiproquo et du quidproquo d'une manière si naturelle, comme si tous ses lecteurs les connaîtraient très bien, mais ni les études qui s'occupent de lui, ni les encyclopédies n'en font même pas mention.

L'échange de personnage et de rôle, la confusion des objets et des situations, c'est-à-dire le quiproquo et le quidproquo se produisent par suite d'une ressemblance naturelle, de la naïveté, de la bureaucratie ou de la tromperie et de la feinte d'un rôle.

Dans l'antiquité, Plaute a fait rire son public par la ressemblance des jumeaux; son exemple a été suivi par Shakespeare dans *Comédie des erreurs*, mais Jókai emploie rarement ce simple quiproquo.

On trouve souvent dans ses ouvrages le comique provenant de naïveté, de manque d'orientation, avant tout dans les détails anecdotiques.

Comme journaliste, il emploie le quiproquo causé par la bureaucratie pour se moquer du pouvoir oppressif, dans *Les fils de l'homme au coeur de pierre* il emploie comme un tournant décisif, dans *Le nouveau seigneur foncier*, c'est par lui qu'il embrouille l'action.

Jókai aime surtout l'imbroglie provenant de la tromperie, et plusieurs de ses nouvelles et romans sont bâtis précisément sur cette méthode. Ses figures de dames montant sur la scène dans des habits et des rôles masculins, ses héros ayant une double vie, ses aventuriers sont tous les preuves de l'emploi multicolore du quiproquo.